

Azərbaycan ədəbi və mədəni fikir tarixində F.Köçərləi ədəbiyyat tarixcisi və tənqidçi kimi çox əhəmiyyətli mövqeyi tutur.

O, ilk və sistemli ədəbiyyat tarixinin yaradıcısıdır. Həyatının iyirmi ilini bu ağır işə sərf etmiş və "Azərbaycan ədəbiyyatı" ("Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı") kitabını ortalığı çıxarmışdır. F.Köçərlənin bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluն ols ətdirən, mənəzərsini veren ilk sistemli tədqiqatıdır. Bu əsərə qədər "Azərbaycan ədəbiyyatı"nuslaşlığı, təzkiro, cung və müntəzəxbət şəklinən uzğıra gedə bilməmişdir" (R. Qənbər qızı). Firdəvənəy Köçərləi və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri (müqəddimə), F.Köçərləi. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildde. I cild. Bakı. "Elm", 1978. s.10). Tədqiqatçıları da göstərdiyi kimi, F.Köçərləi bu kitabında 128 sonotkarın hayatı və yaradıcılığı haqqında bu və ya digər dərəcədən məlumat vermiş, fikir və müləhizolarını söylemiş, əsərlərindən nümunələr vermişdir. Doğrudur, "Azərbaycan ədəbiyyatı" indiki ədəbiyyat tarixini ilə müqəddəsdir bir qədər ibtidai təsir bağışlayır. Kitabın çox hissəsinə bölli materiallar teşkil edir. Kitabın elmi-nozori materiallarla bölli materialların sintezindən ibarət olması dövrün toləbi idi. Kitab mülliəfi bölli materialları çox çətinlikle bir yero toplamışdı. Bu materialları və tədqiqatçının onlara verdirdiyi şəhərlər, tərcüməyi-hal faktları oxuculara ədəbiyyatımızın tarixi varlılığı, mövcudluğunu, keçdiyi inkişaf yolu haqqında müyyəyan təsvərvür yaradır

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyalalınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin babası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi yaranmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi Füzulinin "türk şairlerinin babası" hesab etəsə, "bizim ədəbiyyatımızın banisi və müssəssi" yerində M.P. Vaqifi görmüşdür. İlk başlıdan sənki bir-biriñ inkar edən bu müləhizələr ədəbiyyatışunaslığımızda məsələyə fərqli münasibətlər doğurmışdır.

Ədəbiyyat tariximizdə Füzuli və Vaqifin yeri məsələsinə dair F.Köçərlənin mövqeyini K.Talibzadə aşağıdakı kimi izah edir: "Bu müləhizələrə ziddiyət yox idi. Tənqidçi demək istəyirdi ki, ədəbiyyatımızın ana dilində yazan on böyük, on qüdrətli nümayəndələrdən biri Füzulidirə və bu baxımdan o, bütün Azərbaycan yazıçılarının babası hesab olunursa, Vaqif yeni ədəbiyyatın "müsəssi", "banisi" kimi ondan ayrırlı" (Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi, s.143). Başqa sözə, K.Talibzadə F.Köçərlənin Füzulinin Azərbaycan şairi, anadillə ədəbiyyatın böyük nümayəndəsi hesab etməsi, Vaqifi isə realist ədəbi məktəbin banisi kimi forqləndirməsi fikrini iżili sürür.

dələri hesab edir. Haqqında söhbət gedən sitatda "milli şairlərimizə sürü etməzdən müqəddəm" sözü onun üçüncü mərhəlonlu "ədəbiyyatımızın banisi və müssəssi" hesab etdiyi Vaqifden başlaması aydınlaşdır.

Əlbəttə, bəşə düşürük ki, Füzuli ortaq türk ədəbiyyatının nümayəndəsi deyil. Azərbaycan ədəbiyyatının ortaq türk mərhəlesi ilkən orta əsrlerə dür. Ana dilli ədəbiyyatın təşəkkülü iso XIII əsrə baş verir. Füzuli yaradıcılığı ana dilli ədəbiyyatımızın kifayət qədər inkişaf etdiyi bir dövrün möhsuludur. Bu monada, əlbəttə, F.Köçərlənin "böyük" səhvlerindən da nüsməq olar. Ədəbiyyatın nüshasında F.Köçərlənin bu tıplı səhvlerindən səhəbəti getmişdir. R.Qənbər qızı yazır: "Dahi Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabında bağlı coxşalar resenziyalar dorc olmuşdu. Yerli ziyanlılar da təqđidəci yazarlar çıxış edir, F.Köçərləni alışdırıv, bu əsərlərin Azərbaycan dilində çapını və bu işi davam etdirməsini arzu edirlər (Bu barədə genis bax, R.Qənbər qızı, F.Köçərlə və onun Azərbaycan ədəbiyyatı əsəri (müqəddimə), F.Köçərləi. Azərbaycan ədəbi, II cildde. I cild. Bakı. "Elm", 1978, s.18-21).

Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan ədəbiyyat tarixi ilə bağlı gördüyü böyük işdə bəziyi dəstəyinin böyük rol olmuşdu. Eyni zamanda, F.Köçərlə müsəirləri arasında nüfuzundan istifadə edərək onları zəmanın ruhuna uyğun əsərlər yazmağa istiqamətləndirdi. Onun A.Sohbat, A.Sađı, M.Ə.Sabir, S.M.Qəzadə, R.Əfəndizadə, N.Nərimanov və digər müasirleri ilə yaşımlarında ədəbiyyatımızda realist meyllərin güclənməsinə əsaslı təkan vermişdi. A.Səhhət F.Köçərləi üvanlılaşdırıcı şeirlərin birində yazıdır:

Yazmışsan təzə nə seylər
deyə sordun məndən
Ruhumun tarına
mizrabzən oldun, qardaş
Sabir ilə belə məktubu
cox alıdıq səndən,
Hər nə yazdıqsə,
ona bani sən oldun, qardaş

O, bir tənqidçi kimər bir ədəbi fakta, her bir sənətkarın yaradıcılığına həssas münasibət bəsləyir və onun obyektiv qiyamını verməyə çalışır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, onur ilk tənqidçi möqəlesi "Azərbaycan komediyaları" id. Bunun ardınca o, "Hörəmtli "Şərqi-Rus" ruznamasına bir neçə səzələr", "Müsəlman müllimlərinin himməti", "Anton Çexov", "Təze kitab", "Ədəbiyyatımıza dair məktub", "Molla Nəsrəddin", "Usta Zeynal", "Azərbaycan dövri matbaatının qisa icməli", "Gürcü şairi Akaki Seretelinin yubileyinə dair", "Nikolay Vasilievic Qoqol", "Vətən dili" dersliyi haqqında canab Şirvanskinin rəyi münasibətilə", "Sabir haqqında", "Vəfati-şair", "Soltan Məcid Qəzadə" və b. ədəbi tənqidçi məqalələrinin yazılmışdır.

F.Köçərləi ciddi ədəbi nəzər hərhlığa malik, ədəbiyyatın vəzifə və funksiyalarını çox aydın dərk edən, ədəbi tarixi proses kontekstində dünya ədəbiyyatının keçidiyi inkişaf yoluñ bələd olan bir tənqidçi idi. "Ədəbiyyatımıza dair məktub" məqələsi onun sonut haqqında görürənlərin elmi ifadəsi və çağdaş sənətkarların üzərinə düşən vəzifələrin müyyənləşdirilməsi baxımında diqqətlənəlidir. F.Köçərləi bu məqələsində ədəbiyyatın milli və başlı dəyərlərinə bədin ifadə vasitəsi kimi şərh edir. Tənqidçiye görə, həqiqi sonat və həqiqi sənətkar bir millətə mənşət olmazdan eləvə, həm də bütün böşəriyyatı, inşanlıq menşətindən ədəbiyyatın ifadə vasitəsi kimi yüksək qiymətləndirilir. Onun bu istiqamətdə səyldiyilə fikirlər müasir ədəbiyyatın inkişaf yoluñ və əsərlərinə təsirindən istifadə etmişdir. "Ancaq bu qədər var ki, Sədənin

"Davamı var)

F.KÖÇƏRLİ VƏ XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDE ƏDƏBİ PROSES

və ona görə də əsər ədəbi-mədəni mühitdə çox yüksək qiymətləndirilir, ona böyük dəyrə verilir. Məhz bu monada F.Köçərləi əsirin ardıcıl tədqiqatçılarından biri olan K.Talibzadə tamamilə doğru yazardı ki, "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" kitabını "material" hesab edənər, onun elmi mahiyyət daşımadığını iddia edənər ciddi sevh edirlər" (Talibzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidici. Bakı. 1966, s.51).

F.Köçərləin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabının tarixi-elmi əhəmiyyətini müyyənləşdirən cəhətlərden biri də bu idi ki, Azərbaycan xalqının ədəbiyyat tarixinin yoxluğununa dair yayılmış fikirləri tozib edir, ədəbi-mədəni mühitdə milli ədəbiyyatımızın tarixinə baxış sistemini dəyişməyə müvəffaq olurdu.

F.Köçərləi M.F.Axundov məktəbinin

davamçısı və onun alovelü təbliğatçısı hesab olunur. K.Talibzadə yazır: "O, (F.Köçərlə-T.S.) çoxchətli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin, demokratik ideyaların inkişafına və yayılmasına çalışmış, Axundov ənənələrinin mübariz, feal təbliğatçılarından olmuşdur" (Talibzadə K. Sənətkarın saxsiyyəti. Bakı. "Yazıcı", 1978, s.143). Müyyəyan mənəzər bu, əlbəttə, bələdir. Doğrudan da, Köçərləi Axundovun yeni tıplı realist ədəbiyyat konsepsiyasını bəyənmış, öz elmi-ədəbi fealiyyəti ilə bu işə dəstək vermişdir. Lakin Axundovun estetik konsepsiyasının maarifçilik tendensiyasına tətbi tutulması onun ədəbi görüşündən bir-tərəflilik yaratmışdır. F.Köçərlənin ədəbi-tənqidçi görüşləri issə bir-tərəflilik deyil. O, çox-tərəflilik fealiyyətini yalnız maarifçilik ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə yox, milli ədəbiyyat uğrunda mübarizə konsepsiyasına tabe tutmuşdur. İster ədəbi-tarixi prosesi, isterdən əməsərlərinin yaradıcılığına F.Köçərləi bu konsepsiya mövqeyindən yanaşı, bütün elmi fealiyyətini de (ham ədəbiyyat tarixi, ham də ədəbi tənqid) dəvam etdirmişdir.

"Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamanə qədər mütəqəddimindən əşir olmayıb", - deyən Axundovdan fərqli olaraq F.Köçərləi ədəbiyyatın varlığını sübut etməyə çalışmış, ortaya qoyduğu "Azərbaycan ədəbiyyatı" bunun tekzibəldiləri dəli olmusdur.

Azərbaycan ədəbi və mədəni fikir tarixində F.Köçərləi ədəbiyyat tarixcisi və tənqidçi kimi çox əhəmiyyətli mövqeyi tutur.

O, ilk və sistemli ədəbiyyat tarixinin yaradıcısıdır. Həyatının iyirmi ilini bu ağır işə sərf etmiş və "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabını ortalığı çıxarmışdır. F.Köçərlənin bu əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluն ols ətdirən, mənəzərsini veren ilk sistemli tədqiqatıdır. Bu əsərə qədər "Azərbaycan ədəbiyyatı"nuslaşlığı, təzkiro, cung və müntəzəxbət şəklinən uzğıra gedə bilməmişdir" (R. Qənbər qızı). Firdəvənəy Köçərləi və onun "Azərbaycan ədəbiyyatı" əsəri (müqəddimə), F.Köçərləi. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildde. I cild. Bakı. "Elm", 1978. s.10). Tədqiqatçıları da göstərdiyi kimi, F.Köçərləi Füzulinin "türk şairlerinin babası" hesab etəsə, "bizim ədəbiyyatımızın banisi və müssəssi" yerində M.P. Vaqifi görmüşdür. İlk başlıdan sənki bir-biriñ inkar edən bu müləhizələr ədəbiyyatışunaslığımızda məsələyə fərqli münasibətlər doğurmışdır.

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

F.Köçərləi "Füzuli şair deyil və xəyal-

alınlı onla təsir yoxdur"-deyin sözündən fırqları olaraq Füzulinin "türk şairlerinin ba-

bası" hesab edərək, onun yaradıcılığının yaşasılardan, "hələ də da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, təri-tozo" qəlacığından söz açmış və böyük sonotkarın şeirlərinin "pak, həqiqi və többi hissəyyatdan nəşət etməsi"ni, həyati təcrübəyə və elmi əsərlərə malik olmasına və eyni zamanda, həqiqi istedadın möhsulü kimi ya-

rannmasını bəs sonotkarın yaşarlığını tomin edəcək cəhətlər hesab etmişdir.

Lakin bu da həqiqətdən ki, F.Köçərləi

(Əvvəli ötən saylarımda)

"Ağıl və zor ilə yazılmış kələm nə qədər mövzun və müsəlsəl olsa da, oxuculara təsir edə bilməz" - deyəndə isə o ancaq ağın gücü ilə həqiqi sənət əsəri yaratmağın mümkünlüsünü qeyd edirdi. Bu mənada K.Talibzadənin aşağıdakı fikri ilə razılışmaq çətindir: "O, idealist estetikanın təsirilə bədii yaradıcılıqda idrakın rolunu kifayət qədər qiymətləndirmir, sənətin mənbəyi olan həyatı arxa plana çəkir, hissiyata üstünlük verirdi" (Talibzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, "Yazıcı", 1978, s.161.). Nəzərəalsaq ki, müasir ədəbiyyat-şünashlıqda bədii əsərin yaranmasında ağıl, düşüncə ilə hiss və duygunun vəhdətinin rolü mübahisəsiz həqiqət kimi çıxan qəbul olunmuşdur, onda F.Köçərlinin öz mülahizələrində haqlı olduğuna heç bir şübhə yeri qalmır.

F.Köçərlinin nəzəri mülahizələri ilə əməli qiymətləndirmələri bir qayda olaraq üst-üstə düşür. O, tarixi ədəbi prosesin nümayəndələri olaraq Vaqifin, Vadiadinin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir - kən onların əsərlərinin "səmimi qəlbdən və hissiyati-həqiqi ilə bəhəmə geldiyini", bu sənətkarların "keçmiş əsrin ayin və adati və adamlarının adab və əxlaqi və dolanmaları"ni "artıq məharətlə rişteyi-nəzmə çəkdiklərini" öne

sayıse kontekstində qiymətlən- dirildi.

Tarixi ədəbi proseslə cari ədəbi prosesin qarşılaşdırılmasında əsas məqsəd irs-varislik əlaqəsindəki irəliliyi və yaxud geriləməni müəyyənləşdirmək idi. Başqa sözlə, F.Köçərli müasiri olan sənətkarların yaradıcılığında ənənəyə novator münasibət axtarıldı. Məqalədə özüne yer alan tənqid və təqdir yönümlü fikir və mülahizələr də buradan doğurdu. F.Köçərli bədii əsərə münasibətində obyektiv və prinsipial mövqə nümayiş etdirir, bədii-estetik tələblərə cavab verməyən əsəri qələminin bütün gücü ilə tənqid edirdi.

Axundovla müqayisədə Köçərlinin tənqid imkanları geniş idi. Birinci, ortada ədəbi meyar kimi götürürləcək (əlbəttə uğurlu ədəbi ənənə yaranan əsərlər mənasında) nümunələr vardi. İkinci, bu janrda qələm çalan müəlliflərin, ortaya çıxan ədəbi nümunələrin sayı çoxalmışdı. Bu cəhət həm ədəbi-tarixi kontekstdə müqayisəyə, həm də tipoloji ümumiləşdirmələr aparıb, müəyyən elmi qənaətlərə gəlməyə imkan verirdi.

F.Köçərli N.Vəzirovun "Daldan atılan daş topuğa dəyər" və H.Vəzirovun "Evlənmək su içmək deyil" komediyalarında mövzunun seçilməsi və bədii hellində, həmçinin yaradılan tiplərin xarakterində M.F.Axundovun "Hekayəti Müsyö Jordan və Dərvish Məstəli şah" komediyasının təsi-

F.KÖÇƏRLİ VƏ XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDE ƏDƏBİ PROSES

çəkir. F.Köçərliyə Vaqif və Vadiadinin "mədhi-hüsən və eşqi dilbər barəsində" şeirlər yazması da qəribə gəlmir. Məsələyə tarixilik və müasirlilik nöqtəyi-nəzərindən yanaşan tənqidçi şeirdəki bu istiqamətin zamanın tələbi ilə bağlı olduğunu başa düşür. F.Köçərli öz həməşrlərinin yaradıcılığına isə müasirlik tələbi ilə yanaşır, məhz bu kontekstdə onların qarşısına konkret həyati məsələlərdən, millətin problemlərindən bəhs edən və zamanın ruhuna uyğun əsərlər yazmayı, mücərrəd məzmunlu vəf və tərənnümdən uzaqlaşmayı tövsiyə edirdi. Əslində bu, realist ədəbiyyat uğrunda mübarizəyə çağrışdır. F.Köçərlinin bu "çağırışlar"ı hələ 1895-ci ildə yazdığı ilk tənqid məqaləsində başlamışdı. Bu məqalədə o, dərin təəssüf hissi ilə bildirirdi ki, "Axundovun komediyaları bir zamanlar çox böyük maraq oytasa da, xeyli vaxtdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında nə komediya, nə də başqa bir qiymətli bədii əsər meydana çıxırdı". F.Köçərli "Axundovun komediyalarının meydana çıxdığı vaxtdan" keçən otuz il ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında irəliliyi görə bilmir, bu ədəbiyyatın hələ də epikonçu qəzel şeirlərin təsiri dairəsindən qurtara bilmediyi, bu tipli şeirlərin isə müasirlik tələbinə heç cür cavab vermədiyini göstərirdi: "Mən bizim bu günə qədər hələ də İran ədəbiyyatının təsiri altında gəl gülün bülbüle məhəbbətini, gəl "ay üzlü", "sərv boylu", "tutı kimi şirin sözlü" "gözəlləri" dəbdəbəli bir dillə tərənnüm edən əldəqayırma erotik şeirlərini demirəm. Onların yazdığı şeirlər suni və yeknəsək forma və məzmunu ilə hamının zəhləsini tökmüşdür, müasir oxucuların tələblərini ödəmir". Bununla belə, əsərin sonlarına doğru ədəbi prosesdə gedən zaif bir oyanış da onun diqqətindən yayılmışdır. Bir tənqidçi həssaslığı və milli ədəbiyyatın təsübkeş kimi Köçərli ədəbi-mədəni mühitdə "ciddi əsərlərə, xüsusilə dramatik əsərlər qarşı yaranan "meyl və həvəs" i də görür və bunu yüksək qiymətləndirirdi. "Azərbaycan komediyaları" məqaləsi də elə bu münasibətlə yazılmışdır. Tənqidçi bu əsərində M.F.Axundovdan sonra dramatik janrlarda yazılmış əsərləri elmi təhlil süzgəcindən keçirmiş, Axundovun davamçılarının yaradıcılığında uğurlu və uğursuz cəhətlərdən təsisi ilə səhbat açmışdır.

"Azərbaycan komediyaları"nda Axundovun bu janrda yazılan əsərləri ədəbi-nəzəri və elmi təhlil süzgəcindən keçirilir və cari ədəbi prosesin meydana çıxan nümunələri böyük dramaturqun uğurları ilə mü-

rini qeyd etməklə bərabər, uğurlu cəhətlərin, başqa sözlə, ənənəyə münasibətin çox yerde təqlid səviyyəsində yox, yaradıcı xarakter daşıdığını xüsusi nəzərə çarpdırır. F.Köçərli "Evlənmək su içmək deyil" komediyasında məisət səhnələrinin təsvirdəki həyatılıyi, təbii yumor, dildəki canlılığı, qadın obrazlarının yaradılmasında müəllifin göstərdiyi "böyük qabiliyyəti" H.Vəzirovun istedədinin özünəməxsus cəhətləri kimi təqdir edirdi.

F.Köçərli müasirlərinin yaradıcılığında dramaturji janrların tutduğu mövqeyi, ədəbi prosesdə bu janrın yerini müəyyənləşdirən mülahizələrini "Azərbaycan ədəbiyyatı" məqaləsində davam etdirmişdir. Onun fikrine, müasirlərinin yaradıcılığı dramatik əsərlərə artan meyillə daha çox səciyyəvilik qazanır. Tənqidçi bunun əsas səbəbini müselman həyatının "bu növdən olan əsərlər üçün zəngin və tükənməz material verəməsi"ndə görür. Dramatik janrlardan komediya olaraq züslü meyli isə o, Axundovun "gənc yazıçılara göstərdiyi təsirlə" əlaqələndirir. F.Köçərli N.Vəzirov, N.Nərimanov, Ə.Haqverdiyev, H.Vəzirovun qələmindən çıxan dram əsərlərini həm bir-biri ilə, həm də Axundovun yaradıcılığı ilə müqayisə edərək qiymətləndirir. Onun fikrinə, dini mövhümətin, cadugərliliyin ifşası məsələsində və cadugər-molla obrazının səciyyələndirilməsində onun müasirləri N.Vəzirov ("Daldan atılan daş topuğa dəyər"), H.Vəzirov ("Evlənmək su içmək deyil") və N.Nərimanov ("Nadanlıq") səlfəflərinin ədəbi təsirindən çıxa biləməmişlər: "Bizim mövhumatçı qadınların hıyləgərlilikləri və açıqdan-açıqa istismar edən cadugər dərvishin tipi heç kəs tərəfindən mərhum Axundovun "Məstəli şah" əsərində olduğu qədər dolğun, düzgün və səciyyəvi şəkildə göstəriləməmişdir".

Ümumi halda isə F.Köçərli N.Vəzirov və Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya sahəsinə fəaliyyətini bəyənmiş, onların əsərlərində məisətimizin və müxtəlif ictimai təbəqələrin həyatının realist təsvirinin düzgün verilməsi nə, hər iki sənətkarın bədii dilindəki canlılığı dıq-qət çəkmişdir.

(Davamı var)

Tayyar SALAMOĞLU,
filologiya elmləri doktoru

(Əvvəli ötən saylарımızda)

Bununla belə, N.Vəzirovun komediyalarda dialektizmə meyli lüzumsüz hesab etmiş, Haqverdiyevin "öz komediyalarınna işe cintəri və ölmüş adamların ruhlanınlığı"nın onun yaradıcılığının zəif cəhəti hesab etmişdir. F.Köçərliyə elə gəlməmişdir ki, "başqa xalqların əsərlərində iqtibas olunmuş bu manera ilə o, öz komediyalarının əhəmiyyətini xeyli aşağı salır".

Sübhəsiz ki, bu müləhizelərdə F.Köçərli yanılır. Əslində bu cəhət Ə.Haqverdiyevin dramaturgiya sahəsindəki axtarışlarının uğurlu cəhətlərindən biri idi. Dogrudan da, o, "Dağılan tifaq" və xüsusən "Pəri cadu" əsərlərində teyf, kələg, cin, pəri və s. kimi qeyri-real obrazlardan, fantastik və fantasmaqorik təsvirlərdən kifayət qədər sənətkarlıqla bəhrələnmişdi.

F.KÖÇƏRLİ VƏ XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDE ƏDƏBİ PROSES

Xüsusən "Pəri cadu" başdan-ayağa simvolik təsvirlər üzərində qurulmuşdu. Bu əsərlərində Ə.Haqverdiyev milli dramaturji ənənənin sərhədlərini aşmış və dünyada ədəbiyatının bu sahədəki təcrübəsinə səykənərək dramaturgiya tariximizdə özüne əhəmiyyətli yer tutan əsərlərini yaradıa bilməmişdi. F.Köçərli reallığın bədii ifadəsinin ancaq real həyət səhnələrinin təsvirində vermayı mümkin həsab edirdi. Sübhəsiz ki, bu, gerçəkliliyi bədii inikas əsərləri kimi realizmin imkanlarını möhdudlaşdırmaq idi. Realizmin ümumi inkişaf tarixi də bunu aydın göstərir ki, həyət həqiqiyyətin bədii ifadəsində birbaşa təsvirə yanmış və dolayı təsvir əsərlərinin da imkanları kifayət qədər genişdir.

"Azərbaycan komedyaları" məqaləsi Azərbaycan ədəbiyyatıñasılığında, dəhaçox F.Köçərlinin Nərimanovun "Nadanlıq" komedyasına keskin təqnidə yanışmasına görə müşahurdur. F.Köçərlinin bu əsəre münasibəti sonrakı dövr ədəbiyyatıñasılığında birmənali qarsılanmasıdır. K.Talibzadə yazırı: "Doğrudur, Köçərlinin N.Nərimanovun yaradıcılığının verdiyi qiyametde birtərəflikilə, ifrat telebkarlıq hiss olunur" (Talibzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, "Yazıcı", 1978, s.158). F.Hüseynov da F.Köçərlinin "Nadanlıq" a münasibətində "solğuluq meylleri"nin "aydin görünüşü"ndə diqqət çekirdi (Mir Cəlal. F.Hüseynov XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982, s. 418). X.Məmmədov F.Köçərlinin Nərimanovun əsərinə təqnidə münasibətini əsərin apar-

cı müsbət qəhrəmanlarının maarifçi estetiikanın teləbinə uyğun şəkildə, açıq tendensiyalıq prinsipi ilə yaradılmışdır, onların müəllif fikirin ruporuna çevrilə bilməməsi ilə bağlayır və yazardı: "Tənqidçi (F.Köçərli - T.S.) N.Nərimanovun "Nadanlıq" əsərinin qəhrəmanları Məhəmməd ağa və Ömər surətləri ona görə qüsurlu hesab edirdi ki, onların maarifçi realist bədii əsərin ətributu kimi tendensiyalılığı kifayət qədər tomin olunmuşdur. Tənqidçinin fikrine, N.Nərimanov bu iki surəti fikirlerinin ruporuna çevirməli, Məhəmməd ağa vəsitsilə maarifin zərurılığını, Ömər vəsitsilə quldurlığın pis əməl olduğunu xalqa başa salmalı və ona ikrəh doğurməli id" (Məmmədov X. Azərbaycan ədəbi təqnid XIX-XX əsrlərin hüdudunda. Bakı, 1998, s.57). Göründüyü kimi, X.Məmmədov Köçərlinin əsə-

rə vermişdir. 1916-cı ildə "Hifz-səhhət" adlı məqaləsində ("Yeni İqbal" qəzeti) N.Nərimanov bu münasibəti yazardı: "Diz 20 il bundan müqəddəm mən "Nadanlıq"ı yazib meydana buraxdım. Məşhur mühərriklərimizden biri, rəfiqimiz Firidun bəy Köçərli "Nadanlıq"ı rus dilində təqnid etdi, yaramaz bir şey hesab edib yazanını, yəni məni lazımlıca çubuqladı. Oxuyan deyərdi, "Nadanlıq"ı yazan daha elinə qəlam gerek götürməsin. Fəqət onun çubuqlamı "Nadir şah" in meydana gəlməsinə sebəb oldu".

Bu səmimi etirafda böyük bir həqiqət vardır" (Mir Cəlal. F.Hüseynov XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1982, s. 418).

Bu "həqiqət" nədən ibarətdir? Məsələ burasındadır ki, F.Köçərlinin "Nadanlıq" a verdiyi təhlil sözün həqiqi mənasında es-

di qeydlərinin hamısı onun əsər üzərindəki dürüst müşahidə və qənaətlərindən doğmuşdu. Əslində, tənqidçinin göstərdiyi qüsurların bir qismi müyyəyən manada maarifçilik estetikasının prinsipleri ilə bağlı idi. Məlumdur ki, "...acıq tendensiya maarifçilərin yaradıcılığın üçün o qəder xarakterik cəhət idi ki, o, hətta onların əsərlərinin süjet-kompozisiyasına təsir göstərər, bütün bədii vəsitsələrə sonetkən başlıca ideyasiñan qabaq suradıa verilmesinə kömək edirdi" (Məmmədov X. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlcədən Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatı. Bakı, API-nin nəşri, s.40). Maarifçi sañetkarlar həyat materialının realist təsvirindən ideyaya doğru yox, hazır ideyadan həyat materialına doğru görlər. Müəlliflər bədii təsvirlərlə əyanlaşdırırmışdır isə tədiyidə ideyanın tələbinə uyğun sütən qurur və lazım geldikdən sonra bədii naməni süjetə hər cür müdaxilə edirdilər. Söyü gedən əsərdə Nərimanov həyat materialını, obrazların xarakterini və süjeti bədii ideyaya təbə tutmuş, bütün təsvirləri "müsəlman mühitini geri salan nadanlıqdır" ideyasına təbə tutmuşdur.

F.Köçərlinin daqiq müşahidə etdiyi ki, "müəllif bədəxət kəndlilərin şəxsində nadanlığın nümayəndələrini səciyyələndirmək üçün öz qara boyaların əsrigəməşdir". Əlbəttə, "Nadanlıq" maarifçi estetikasının prinsiplərinə uyğun yazılsa da, bu estetika dramın əsasına həyatı bir konflikt qoymağın və bu konfliktin dramatik inkişafına nail olmağı mane olur. "Nadanlıq" dramında həyatı konflikt yoxdur. Dramın əsasına qoysulan konflikt əsəra həyatdan yox, müəllif ideyاسından gəlir. Müəllifin əsas məqsədi "nadanlıq" i ictimai eyib kimi təqnid hədəfinə çəviridir. İdeya əvvəlcədən obrazları iki cəbhəyə bölüb bir-birinə qarşı qoymağı və bu qarşıdurmanın mümükün qədər keşinləndirməyi tələb edir. Əlbəttə, bu konflikti həyati "don" da geyindirmək olardı. Lakin bədii yaradıcılıq təcrübəsi olmayı Nərimanov buna nail ola bilmir, situasiyaların, xarakterlərin təsvirində, konfliktin inkişafında sünilik, saxta dramatik pafos aparıcı meyloşçuluq çəvərilir.

"Nadanlıq" dramında kənd həyəti, kəndli məişəti və insanların xarakteri ciddi təsvir səciyyəsi ala bilmir (komik situasiyaların təsvirində də bir ciddilik olmalıdır), həyatın və xarakterlərin parodiysi təssüratı yaranır.

(Davamı var)

Təyyar SALAMOĞLU,
filologiya elmləri doktoru

re münasibətini bu və ya digər dərəcədə şərh etsə de, özünün F.Köçərlinin təqnidinə münasibətini bildirmir.

Müasir ədəbiyyatıñaslardan F.Köçərlinin "Nadanlıq" a münasibətində mövqeyinin obyektivliyi birmənələrə şəkildə göstərən akademik B.Nəbiyev olmuşdur. "...Nəriman Nərimanovun "Nadanlıq" komedyasında haqqında Köçərlinin müləhizələrində obyektiv təhlil əsas yet tutur" (Nəbiyev B. F.Köçərli. Bakı, "Gənclik", 1984, s. 102).

Köçərlinin "Nadanlıq" haqqındaki təhlillərinin obyektivliyini qəbul edən tədqiqatçılar da, etməyənlər de bu təqnidin Nərimanovun sonrakı dövr ədəbiyyatıñasılığında birmənali qarsılanmasıdır. Fikrimizin təsdiqi menasında "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliyində F.Hüseynovun özüne yer alan aşağıdakı məlumatı təsdiq etirək: "Bundan əvvəl isə 1895-ci ildə "Novoe obozreniye" qəzetində çap etdiridi "Azərbaycan komedyaları" məqələsində N.Nərimanovun "Nadanlıq" əsərində müəllimin surətinin bir ziyanlı kimi zəifləyini, hadisələrin qeyri-təbii inkişafını, əsərin dilini ciddi təqnid etmişdi. Bu təqnid, əlbəttə, müyyən solğuluq meyli aydın göründür. Ancaq "Nadanlıq" in təqnid edilmişə əsər müəllifinin sonrakı yaradıcılığına ciddi se-

(*Övveli ötən saylarımda*)

F.Köçerli dramdakı obrazların qeyri-bodii və sünü xarakterini ömür çökir. Tən-qidçiye görə, ziyyalı obrazları kimi əsərə götiirlər. Məhəmməd ağa və Ömer, kənd aqsaqqalları kimi təsvir edilən Hacı Abdulla, Qurbanəli, Niyazeli və baş-qaları, həmçinin kənd cavanalı Vəli və yoldaşları öz həyatı xarakterlərinə uyğun səciyyə ilə çıxış edə bilmirlər. F.Köçerli Məhəmməd ağanın ziyyali obrazı, kənd müəllimi kimi "küüt, fealiyyət-siz və yaxşı çıxmasi"nın, Ömerin xarak-terindəki idealşılığı, əsərdə ona verilmiş "rol'u doğrudla bilməməsini, Hacı Abdullanın, oğlu Vəlinin psixoloji cə-hədnən qotiqiyən əsaslandırılmış məsə-ləklərinə əsas nöqsanları sırasında ömür çökir: "Həmçinin mənəvi inkişafın ne qəder aşağı pilləsində olur-olsun, sab-bəsiz haldə öz xeyirxahına və müdafiə-cisina düşməncəsinə yaşıyan adamların da varlığına inanmaq olmaz. Buna görə də həm ziyyalı Ömerin, hem də avam və nadan valideyvərlərin tipləri eybəcər və qeyri-tebiidir".

Bədii təsvirdə psixoloji əsaslandırma-nın və inandırıcılığın əhəmiyyətini önə çəkən F.Köçərli hadisələrin inkişafının

mından qüsurlu hesab etməsi ilə razılaş-
maq çətindir.

Yeni esrin başlangıcında C.Məmmədquluzadə və Sabir yaradılığında diqqəti F.Köçərlinin badii nəsnin və satirinan inkişafına diqqəti, realizmin yeni mərhələyə keçidini başa düşməsi, an azı ədəbiyyatımızda iki fenomenal istedadın gelışını görməsi kimi başa düşmək olar. Tənqidçinin "Molla Nəsrəddin", "Usta Zeynal", "Sabir haqqında", "Vəfati-sair" məqalələri bu cür düşmənəyətən əsas verir. Sabirin vefati münasibətəyle yazılmış "Vefati-sair" məqaləsində F.Köçərlili yazırı: "Merhumdan bizim böyük tömənnalarımız var idi. Onun lisandan tezə sözər, tezə fikirlər eşitmək isteyirdi" (12). Fikrimizcə, bu mülahizədə Sabir yaradılığının potensial imkanlarına, onun sonet yolunun yeniliyinə ciddi işarələr var. Sabir haqqında yaşlıq maqələsində böyük şənəkarın yaradılığının həle öz sağlığında "guldürə-guldürə ağladan" və "ağlaşda-ağlaşda guldürən" bire sənət kimi xarakterize etməsi bize əsas verir deyək ki, F.Köçərlili ədəbiyyatımızda özüne yer edən bu cəreyanın mahiyətini vaxtında başa düşüb qiymətləndirmişdir. "Usta Zeynal" hekayəsi ilə bağlı məqalədə o, C.Məmmədquluzadənin ya-

da əsas yer tutur". F.Köçerli Qoqol tənqidinin mahiyyətini açı və mahiyyəti sərtləndirən birinci şərt kimi "Qoqolun töbiət və xasiyyətində (oxu: yaradıcılığında - T.S.) her bir şeyin künhiñə göz yetirmək, mahiyyətə baxmaq" xüsusiyyətinə tamamilə doğru forqləndirir. Onun bu forqləndirməsində realizm görkəmlə nəzəriyəcilərindən biri kim tanınan Y.Qarayevin bu realizm üçün müəyyənmişdir. Əsas sərtləndirilən bir dən dəqiq ümumişdir. "Tənqidin realizmədə "tənqidlik" keyfiyyətinin digər spesifikasi cəhati issa odur ki, o əvələn kəmiyyətə (ayrı-ayrı qüsurlara) qarşı çevrilir, keyfiyyətə (ayrı-ayrı qüsurları doğuran vahid mahiyyətə, içtimai əsasın özüne) qarşı çevrilir" (Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: "Elm" 1980, s.142).

F.Köçerli Qoqol realizmində "pərdənin altını görəmək", bu pərdenin altındaki "əcayibat və qəraibat" gülbül bizi də güldürmiş" keyfiyyətini de də qıq müşahidə edə bilməsdir. Çünki tanrı qidi realizm nəzəriyəsindən bize yaxşı məlumdur ki, "gerçəklik üzərindən pərdeni amansızcasına götürən" "Ölü canlar"dan (Qoqol) tutmuş ta "büttün və həcür maskaları yırtan" L.Tolstoysta qədər böyük rus realizmi, əsasən bu istiqamətde davam etmişdir" (Qarayev Y. Göstərilən əsəri, s. 14). F.Köçerlinin Qoqol'un pərdeni "zerifanın qalxılıb, altındakı olan əcayibat və qəraibata nazikən gül məsi" kimi müyyənəlsirdiydi estetik keyfiyyət tənqidி realizmde tendensiyaların gizli maliyyəti daşımاسını açıqlayırdı.

F.Köçerlinin Sabır ve C.Memmedqulzadənin, eləcə da Qoqol və Çexov yaradıcılığı ile bağlı söyleyişləri mühəhizələr onun realizmin inkişaf mərhələlərindən ciddi elm-i-nəzəri biliyə sahib olduğunu göstərir. Mərafətildür ki, F.Köçerlinin ədəbi-təqnidı ırsımı ardıcıl olaraq, əsaslı mühəhizələr onun "Şəhərkarın şəxsiyyəti" kitabının daxili "Firidun bəy Köçerlinin ədəbi-təqnidı görüşləri" məqəsəsində bizim əmək qənaətimizlə üst-üstü düşən əsaslı mühəhizələr söylemiş ("Heyat", müsəllyırış çağırış, heyat hadisələrini cəsaretlə adəbiyyata getirmək tələbi F.Köçerlinin 1905-ci ildən sonrakı nəzəri mühəhizələrinin əsasını teşkil edir. Əvvəlki illerde fərqli olaraq, bu mühəhizələr indi qəti, mükəmməl və aydın bir şəkil almışdır. Onur Sabır, Celil Memmedqulzadə kimi mödrüsün mübariz, təqnidini realistlərinin yaradıcılığının yüksək qiymət vermişdir. "Molla Nəsreddin" jurnalının və onun adlı ilə bağlı olan ədəbi məktəbin nümayəndələrini yeni ədəbiyyatın an qabaqcıl yaradıcıları kimi teqdim etməsi ədəbiyyat prosesin aparıcı istiqamətini Köçerlinin necə düzgün təyin etdiyini göstəridir (Talibzadə K. Şəhərkarın şəxsiyyəti. Bakı, "Yazıcı", 1978, s.163)), sonraqı dirməlarda isə nedənsə bə əvvəlki qənaətlərini təkzib edən fikirlər iərlə şübhəli məsürdür: "F.Köçerli Azərbaycan realizminin sonrakı mərhələləri haqqında da yazmış və fikir söylemişdir. Lakin Axundov yaradıcılığına valehlik, ona realizminin yeni dövrdəki inkişafını görülməz lazımdır. Məsələn, Köçerli Sabır realizminin Axundov realizmi arasındakı fərqini görə və göstərə bilməmişdir" (Talibzadə K.A. Azərbaycan ədəbi təqnidinin tarixi. Bakı, "Maarif", 1984, s.144).

Buraya qeder sözlenenler sübüt edir ki, F.Köçerli M.F.Axundovun təqid məktəbini xeyli irali aparmış ve realizmin nəzəriyyəsi ile bağlı görüşlərinə kifayət qeder inkişaf etdirə bilmədi.

F. KÖÇƏRLİ VƏ XIX ƏSRİN SONU, XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDE ƏDƏBİ PROSES

ve sujetin sonluğunun, inandırıcı olmadığını sübut edir: "Lakin en kederli cehet budur ki, bu quldur Veli her deşa çetinliyə düşündə onu qurtaran insanpərvəziyalı Ömdərdir ve axırda da həmin Veli Ömeri öldürür. Əsərin belə bir faciə ilə qurtarması həddindən çox qeyri-təbii-dir".

F. Köçerli "Nadanlıq" dramının dilini tamamıyla haqlı olaraq "yonulmamış dil" kimi xarakterizə edərək yazır: "Komediya yaxşıdır. Azərbaycan lehçəsinin ruhunu ilə uyusmayan ifadələrə, demək olar ki, addımباşı təsadüf olunur. Ele bil ki, bu ən dildində yazılmış orijinal bir əsər deyil, rus dilindən edilmiş, zəif bir tərcümədir".

Müasir edebiyatşunaslıq "Nadanlıq" dramının tahlili zamanı əsas üstünlüyü onun məzvətlərindən danışmağa verir. F.Köçerlinin təqnidi mülahizələrinin üstündən əksər haldə sükütlə keçir. Fikrimizcə, həqiqi estetik təhlil nümunəsi kimi F.Köçerlinin "Nadanlıq"la bağlı mülahizələri öz müsərliyini indi de saxlayır.

F.Köçerliyə görə, müasir həyat və realist sonət dramaturgiya, dramaturji janrlarla bərabər əddii nəsrin de inkişafını tələb edir. O, "Azerbaycan ədəbiyyatı" məqalesində Azerbaycan ədəbiyyatında nəsr onənesinin zəifliyindən, roman janrında əsərlərin ümumiyyətindən, zəilməsindən üzək ağrısı ilə səhəbəcək və bu janrin bizim ədəbiyyatımızda özüne yər edə bilməsəsinin sebəbini qadının ictimai həyatda heç bir rol oynaya bilməməsi ilə əlaqələndirirdi. Onun bu janrin spesifikasi ilə bağlı söylediyi mülahizələr kifayət qədər orijinal və maraqlıdır: "Qadın, yeni məhəbbət və bununla əlaqədar olan eziyyətlər, bir-birinə qarşı duran xeyir və şər qüvvələrinin mübarizəsi olmayan roman işi cəhdar-

şəhərində olmayılmayan roman isə çox da-
rixindən bir səyirdir; bəle roman oxucuya
somarlı, nəcib və yüksək təsir göstərə-
biləməz". O, N.Nərimanovun "Bəhadur və
Sona", S.M.Qəniżadənin "Məktubatı-
Şeyda boy Şirvani" eserlərinde qadın
obrazlarının başqa millətlərə mənsub ol-
masının da Azərbaycan qadının ictiyāt
hayət sohnesinə cixia bilməsi ilə izah
edilir.

Yeri golmisen, bunu da qeyd edeki, romanla bagli bu mülahizlerinde F.Köçürü no qədər haqlı idise, onur N.Norimanovun "Bahadır və Sona" romanının (F.Köçürü bu asarı povest hesab edirdi) müəllifin ilk iki komediyası üçün səciyyəvi hesab etdiyi "ideya və istiqamətvericisi bir başlangıçın voxluluğunu" baxış-

radiciliği ile rus yazarı Çexov yaradıcılığında bir başlılıqdır. Diger tərəfdən, edəbi mühitin C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığını, xüsusən "Usta Zeynal"ı "süktülə" qarsılamasını təqnidinə narahat edir. F.Köçerli "Poçt qutusu" "Kırmızı oyunu" və "Usta Zeynal" hekayelerininonda doğurduğu təsəssürat əsasında edəbiyyatımıza "müsahidə etdiyim həyatı canlı və anlaşıqlı ilə ilə, Şərq yurdunun aydın xüsusiyyətləri ilə verə bilən" istedadlı bir sənətkarın geldiyini xəber verir. O, "sadəlik, təbiilik və real höyətə yaxınlıq"ı C.Məmmədquluzadə hekayelerinin "əsas məziyyətləri" hesab edir. Bu mülahizələr dürüst və həssas müşahidədən xəber verir. Doğrudur F.Köçerli C.Məmmədquluzadən hələ təqnidi realizmin böyük nümayəndə kimi danışır. Lakin F.Köçerlinin bu müşahidələri və C.Məmmədquluzadəli Çexovun yaradıcılığı arasında oxşarlıq görməsi bize əsas verir deyək ki təqnidçi böyük sənətkarın yaradıcılığının realizmin yeni keyfiyyət merhelesiinin təqnidçi realizmin nümunəsi olduğunu başa düşməsdür. Onun təqnidçi realizmin estetik prinsiplərinə bəzələmiş olmasından bi-zim bu qənaətimizi möhkəmləndirən arqumentlər sırasındadır. "Nikolay Vasil'yeviç Qoqol" məqaləsində o, böyük sənətkarın yaradıcılığının məhə təqnidçi realizmin estetik prinsipləri əsasında serhildir. Bu məqalədə F.Köçerli Qoqolu "heqiqətnəvis ədiblərin (realistlərin) basıbasi və pişərvə mönzilindəsinə" olan böyük sənətkar kimi qiymətləndirir, onun rəsədəbiyyatındaki yérinə riyazi daqqıqlıq, qiymət verəndən sonra Azərbaycan oxucusunu böyük yazıcıının tərcüməyi halı və əsas əsərlərinin - "Ölü canlar" və "Müfəttis" in ideya-estetik xüsusiyyətləri ilə tanış edir.

Lakin məqalənin bizim məqsədimizle

Lakin meqâlînin əsasında
eləgəni ən mərâqı yeri Qoqol realizmının xüsusiyyətləri ile bağlı tendiqindin
göldiyi qənatlılardır. F.Köçərli yazır:
"Qoqolun təbiət ve xasiyyətində her bir
seyin künhüne gör yetermiş, maliyyəti
na baxmaq ve her bir seyin güllünc təre-
fini və istehzaya layiq səmittini görüb-

Bu mülahizede tənqid realizmə xassığı iki sıxılışiyet ifade olunmuşdur. Birincisi, "hər bir şeyin gülinç tərefini ve is-tehzaya layiq semtini görüb-göstərmək" tənqid realizm üçün vacib sərt olan "tənqidiliyi" öne çıxarır. F.Köçəri onu da yaxşı başa düşürlər ki, Qoqol ona görə tənqid realist deyil ki, Y.Qarayevin sözleri ilə dəsək "tənqid element bu ıslub-

